

Cornelis Verhoeven

Alledaagse mijmeringen

Een keuze uit de onuitgegeven essays - 1953-1956

Bezorgd, ingeleid en geannoteerd door

Jacques De Visscher en Jean-Pierre Monsieur

DAMON

Inhoud

Woord vooraf	7
<i>Jacques De Visscher en Jean-Pierre Monsieur</i>	
Het kopieerapparaat kopieert	9
<i>Daan Verhoeven</i>	
Alledaagse mijmeringen	15
1. De tovercirkel	17
2. Versterving en zelfmoord	21
3. Snoepen voor de honger	25
4. Symboliek van het geld	29
5. 'Het'	32
6. Evolutie	36
7. Properheid	39
8. Troosten	43
9. Heimwee	48
10. Over muziek	52
11. Melancholie	60
12. Prostituee en priesteres	65
13. Denken en leven	69
14. Lof der ketterij	73
15. Mysterie en geheim	76
16. 'Gij <i>zult</i> '	83
17. De zin van het moeilijke	88
18. Humanisme en pessimisme	91
19. Het kleine als 'rest'	95
20. Levenskunst en pose	101
21. Heimwee naar het rationele	105
22. Symboliek en moraal	109
23. Funeralia	113
24. Of onzin mogelijk is	121
25. Burgerlijkheid	125

26.	De rug in de ontmoeting	130
27.	Christus als antiklerikaal	133
28.	Lawaai	136
29.	Snuffelen	140
30.	Verveling en bezinning	144
31.	Boeken hebben	148
32.	'Niets te doen'	152
	Bio-bibliografie	156

Woord vooraf

Toen iemand Cornelis Verhoeven (1928-2001) vroeg of ook hij een aanhanger was van het adagium *Nulla dies sine linea* ('Geen dag zonder lijn'), antwoordde hij prompt met: 'Maak er twee van'. Eigenlijk bedoelde hij 'twee bladzijden.'

Verhoeven werd in 1978 de P.C. Hooftprijs voor het essay toegekend. In het Nederlands taalgebied is hij nog steeds de belangrijkste filosoof. Hij mijmerde veel en moest daarbij opschrijven wat hij bedacht, waarover hij zat te prakkiseren. Dat deed hij eerst met een vulpen waarvoor hij vanouds een zwak had, vervolgens ging hij soms, maar niet altijd, moeizaam overtypen. Vaak ging het om kleine stukjes, haast aforismen, kleine oefeningen in bezonken verwondering, die hij dan onder een titel bracht. Het waren dan opstellen van meestal niet meer dan duizend of twaalfhonderd woorden die hij als het ware in één ruk schreef. Soms ook waren die opstellen uitvoeriger. Hoe dan ook: meer dan een lijn per dag. Hij verzamelde die stukjes, probeersels, in mappen. Ze waren als een grabbelton in een reservekast waaruit hij iets kon nemen voor een column in een dag- of weekblad. Het gebeurde ook dat hij ze herwerkte voor een ongevraagd essay in een tijdschrift of voor een hoofdstuk in een van zijn talrijke boeken, waarvan de belangrijkste bij Damon in de tien delen *Verhoeven werken* zijn heruitgegeven (1997-2000).

In zijn nalatenschap bevindt zich een tweehonderdtal van zulke pennenvruchten, stukjes uit zijn vroegste periode in de aanloop tot het proefschrift *Symboliek van de voet* (1956) en de boeken waarmee hij doorbrak, *Rondom de leegte* (1965), *Het grote gebeuren* (1966) en *Inleiding tot de verwondering* (1967). Samen met talrijke andere documenten, manuscripten van afgewerkte essays en boeken, waaronder vertalingen van Plato, Aristoteles, Seneca en Augustinus, alsook brieven, dagboekfragmenten en collegenotities, berusten ze veilig in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

Uit die als dusdanig ongepubliceerde nalatenschap hebben we een keuze gemaakt. Voor de publicatie hebben we manuscripten en

typoscripten getranscribeerd, hier en daar de inmiddels achterhaalde spelling aangepast, enkele schrijffouten gecorrigeerd en soms in al te lange zinnen gekapt. Waar nodig hebben we anderstalige citaten vervangen door geijkte vertalingen met bronvermelding van de oorspronkelijk tekst in voetnoten.

We zijn de Erven Verhoeven dankbaar niet alleen voor het zorgvuldig bijgehouden Verhoeven-archief en voor de toelating om deze mijmeringen te publiceren. In het bijzonder zijn we Daan Verhoeven erkentelijk voor zijn reproductiewerk. Ook danken we Wil Derkse voor een aantal suggesties.

Jacques De Visscher & Jean-Pierre Monsieur

Het kopieerapparaat kopieert

Wat mij zo deed lachen aan de zin, en waarom het ook bij zeer veelvuldige herhaling in mijn ogen grappig bleef, weet ik niet precies, maar gedurende de tijd dat ik mijn vaders vroege essays stond te kopiëren, stond er elke keer als ik op de knop kopiëren drukte, de zin “het kopieerapparaat kopieert” in het schermje van dat kopieerapparaat, en dat kietelde mij. Misschien was het wel het omgekeerde van wat Bergson humor noemde, namelijk iets mechanisch op iets natuurlijk plakken, want hier was iets mechanisch dat natuurlijk probeerde te zijn, aan zichzelf een bewustzijn toeschreef waar het strikt genomen geen aanspraak op mocht maken. Het was een tamelijk knap apparaat, hoor, daar niet van, en het kon ook scannen en verkleinen en vergroten en zo nog wel meer, en als er iets fout ging, bijvoorbeeld met de papertoevoer, meldde het dat ook braaf, maar die zin, het kopieerapparaat kopieert, impliceerde dat het dat geheel zelfstandig deed, omdat het daar toevallig zin in had. Ik heb daar vaak staan hopen dat er iets kwam te staan in de trant van “het kopieerapparaat zit even met z’n moeder aan de telefoon” of “het kopieerapparaat maakt zich klaar voor een wandelingetje en zal uw verzoek na de lunch in overweging nemen”, maar het kopieerapparaat bleef slechts kopiëren en daar melding van maken. “Het kopieerapparaat zet koffie” was af en toe ook handig geweest, want het was nogal een karwei, maar vele duizenden keren zei het kopieerapparaat alleen wat het deed, namelijk kopiëren. Dat een machine het over zichzelf in de derde persoon had, was waarschijnlijk onderdeel van wat ik zo grappig vond aan het geheel. Sowieso dat een machine aan zichzelf refereerde, maar dan weet je bijvoorbeeld ook dat daar in Japan een vergadering over is geweest, wat de machine dan in het display moest tonen; zou het “ik ben aan het kopiëren” moeten zijn, of “ik kopieer”, of “er wordt gekopieerd”, “kopie wordt gemaakt”? En tijdens die vergadering, de eerste in een reeks, wordt dan in ieder geval besloten het onpersoonlijk te houden en dus in geen geval de eerste persoon enkelvoud te gebruiken. Tijdens volgende vergaderingen wordt ingegaan op wat nu de essentie

40. "Het"

11-11-1953.

"Het" is ons het best bekend als lidwoord voor onzijdige nomina en als voornaamwoord. De onzijdigheid van "het" laat een dubbele waardering toe. Van de ene kant is "het", de onzijdigheid, iets, dat geen kleur betekent, het ongedifferentieerde, eenmaal-waardige, waartegenover men geen positie kiest. "Het" is het onverschillige en onverschillig-latende "men" der dingen; "het" ligt beneden de drempel der persoonlijkheid. "Het" is onpersoonlijk en lost geen stellingname uit. Als lidwoord kan het een vage loevelijkheid aanduiden, voor de details waarvan men zich niet interessert.

"Het" heet echter niet alleen, wat aan de differentiatie en aan de persoonlijkheid kleur voorafgaet, maar ook wat daarop volgt: de totaliteit en de symbolische. "Het" is niet "zij" en niet "ij", niet "dit" en niet "dat": "het" kan neutraal zijn, omdat het nog niet dit of dat is, maar ook, omdat het niet meer dit of dat is. In deze betekenis is "het" transcendent, het is het "het" van het goede, het ware, het ene, het zijnde, het hoogste, het absolute. In deze betekenis van "het" hoort bereidbare" wordt "het" ook gebruikt.

Wanneer men van iemand zegt, dat hij "het" heeft, staat dat, afgezien van de ontaardingen van het spraakgebruik, op een geestelijke kwaliteit. "Het" is niet een gespecialiseerde kwaliteit, ofschoon het wel in deze zin gebruikt wordt: men zegt bv. "het" waar het slechts een zeer beperkte kwaliteit betreft bv. een appeal of handigheid op een bepaald gebied, maar in de ware zin van het woord is "het" een kwaliteit, die de gehele totaliteit van de persoon beïnvloedt, een authentiek-persoonlijke kwaliteit. "Het" als persoonlijke kwaliteit is een confrontatief-zijn van die persoon met "het" als transcendentale totaliteit. Dit wil zeggen, dat "het" een kwaliteit is van het denken, omdat het denken alleen zich in de transcendentie van "het" kan verheffen. "Het" is de authenticiteit van het denken, waardoor het denken een

is van wat het apparaat doet, wat er daadwerkelijk gebeurt, en een half jaar later komt men tot de slotsom dat het kopieerapparaat kopieert. En dat dat dus in het schermpje komt te staan.

Na een tijdje begon ik de zin ook grappig te vinden omdat het leek, als dat kopieerapparaat wist dat het kopieerde, het ook wist wat het kopieerde; eigenlijk zat ik te wachten op commentaar van het apparaat. Af en toe een tussendoortje als “het kopieerapparaat kopieert een mooi handschrift” of nog een stapje dieper, “het kopieerapparaat kopieert een indrukwekkend stuk over de symboliek van de verticaliteit”, of “het kopieerapparaat snapt niet hoe hij er toch bij komt”. Geprikkeld door de herhaalde melding van het apparaat ging ik er een imaginaire dialoog mee aan, want ook de droge herhaling vond ik grappig. Er was zo’n tegenstelling tussen het werk dat het apparaat deed en het werk dat het kopieerde, het verschil tussen oorspronkelijkheid en kopie, creëren en herhalen, dat het mij niet verbaasd had als de geest in de machine zou zijn gaan zitten en het apparaat op een moment van *deus in machina* zelfbewustheid had gekregen en een melding had gemaakt als “het kopieerapparaat gaat nu zelf een essay schrijven.” Okay, het had mij wel verbaasd, maar dat ik die gedachte had verbaasde mij niks, want kopiëren is saai werk en hoewel het kopieerapparaat kopieert, moet de mens dat allemaal invoeren, en die krijgt daar wel ‘s gedachten bij.

Ik dacht niet alleen na over wat een kopieerapparaat zou schrijven terwijl het kopieerapparaat kopieerde en de klok klokte. Ik dacht eigenlijk vooral aan het werk waar ik mee bezig was, niet zozeer het werk dat ik deed, maar het werk dat ik in mijn handen had, het vroege werk van mijn vader. Het werk dat geen werk was, maar geboren was uit passie, uit lust tot schrijven. De enorme hoeveelheid volgeschreven blaadjes, die mij eerst als een berg tegen dit enorme project deden opzien, spoorden mij nu aan, omdat het zo duidelijk werd dat zij kwamen van iemand die er zoveel zin in had, die mocht schrijven, die de aandrang voelde dit allemaal op papier te zetten en dat deed zonder bijbedoelingen, zonder de intentie het te publiceren, zonder dat iemand hem erom gevraagd had, en ondanks het feit dat hij het druk had met studie en baan. Mijn vader was op zijn gelukkigst, geloof ik, als hij mocht schrijven, en elk blaadje dat door mijn handen ging was blijk van zijn geluk. Met dat soort gedachtes werd het werk dat ik deed erg gemakkelijk, en het kopieerapparaat kopieerde.

Alledaagse mijmeringen

14 juli 1953

1. De tovercirkel

Wellicht geen enkele wiskundige figuur leent zich zozeer voor overpeinzingen van niet-wiskundige aard als de cirkel. En bij al deze gedachten is het de mens zelf die in het middelpunt van de cirkel staat. Ook wanneer men die cirkel – een in zichzelf gesloten lijn, waarvan begin en eind in elkaar overgaan – beschouwt als een symbool van het noodlot, van de cyclische periodiciteit van een onvermijdelijk gebeuren, waar de mens machteloos tegenover staat, dan nog is de cirkel getrokken rondom de mens die de cyclus in het gebeuren ontdekt. Gevitaliseerd wordt deze noodlotscirkel voorgesteld als een slang die zich in de staart bijt. Het is echter de vraag of deze noodlotssymboliek de meest oorspronkelijke is die de mens met de cirkel kan verbinden.

De noodlotsgedachte, in zoverre die bij de cirkel aanknoopt, schijnt uit te gaan van de ‘geslotenheid’ van de cirkel. Maar gesloten is de cirkel niet doordat begin en eind ervan niet te onderscheiden zijn. Het omgekeerde is waar: begin en eind zijn in de cirkel niet te onderscheiden omdat hij gesloten is. De cirkel is de neerslag van een beweging waardoor de mens een gebied afbakt en sluit. Hij is de grens van een domein, getrokken door de mens die dat domein bewoont. De cirkel is de lijn vanuit de mens getrokken ‘rondom’ dat wat hem omgeeft. ‘Rondom’, dus rond en gesloten. Zich draaiend om zijn as bepaalt de mens door een ‘omtrekkende’ beweging van zijn blik zijn omgeving, zijn ‘Umwelt’. Wij kijken in het ‘rond’ niet in het ‘vierkant’. Wij zien naar alle kanten even ver: de ‘straal’ van onze blik is de straal van de cirkel die wij, de wereld beschouwend, rondom ons beschrijven. De horizon die wij aldus constitueren is niet een scherpe grens in deze zin dat hij hier of daar loopt zodat wij precies kunnen constateren waar wij hem overschrijden, maar eerder in deze zin dat hij zeer uitdrukkelijk een grens is. De cirkel brengt het idee in rekening dat het domein van de menselijke blik, van de mens zelf, beperkt en begrensd is, zonder dat die grens nauwkeurig te bepalen is. Door de cirkel vangt de mens zichzelf in zijn domein: het is de rand waar de afstraling van de menselijke blik zich in de duisternis verliest.

Het licht is van groot belang in de symboliek van de cirkel. De cirkel is de lichtkring van de menselijke aanwezigheid: licht is niet alleen de zon en de blik, licht is alles waardoor de aanwezigheid van een mens te constateren is.

De mens en alles wat door de menselijke blik vermenselijkt wordt, is in zijn aanwezigheid niet beperkt tot de plaats die zijn volume in de ruimte inneemt, maar treedt daarbuiten. De mens beheerst door zijn aanwezigheid een veld 'rondom' zich, een cirkel die onder zijn invloed staat. De cirkel is het veld dat de mens door zijn aanwezigheid beïnvloedt, waarop hij zich tegenwoordig stelt. Dit zou men de magie van de aanwezigheid kunnen noemen. De cirkel waarmee de mens het krachtveld van zijn aanwezigheid aftekent en begrenst, is een magische cirkel, een tovercirkel. Hij tovert het veld van de aanwezigheid om tot een lichtkring waarin de mens de wereld als zijn wereld erkent.

De cirkel is een ordeningssymbool waardoor de mens de eerste orde schept in de wereld om hem heen. Deze ordenende functie van de cirkel blijkt nog duidelijker wanneer de mens binnen deze cirkel een kruis aanbrengt: zo ontstaat het zonnerad, het mandala: 'zij zijn symbolen die als toverkringen wetvrije machten van de duisternis verbannen en bezweren en een ordening afbeelden, of juist zo een voortbrengt die de chaos in een kosmos verandert.'¹

Het kruis in de cirkel harmonieert de tegenstellingen en vervolmaakt daardoor de orde.

Zoals alle symbolen en wel speciaal die symbolen welke verband houden met de tegenstelling tussen licht en donker een noëtische betekenis hebben, zo is ook de tovercirkel bij uitstek een noëtisch symbool. Het laatste woord is altijd aan de rede, ook in schijnbaar irrationele zaken als de symboliek. De cirkel is een voorlopige omgrenzing van wat allereerst te ordenen staat. Wat daarbuiten ligt is nog ongeordend: het zijn de attributen van de duisternis over wier binnendringen gewaakt moet worden. Daarom wordt de cirkel gesloten.

Evenzeer als de cirkel hebben ook deze attributen van de duisternis een overwegend noëtische betekenis. Zij zijn wezens van over de grens van het bekende en als zij gevreesd worden, dan is dat vanwege

1 'Sie sind Symbole die als Zauberkreise die gesetzlosen Mächte der Dunkelwelt bannen und beschwören und eine Ordnung abbilden, oder eine solche erzeugen, welche das Chaos in einen Kosmos wandelt' – Carl Gustav Jung, *Aion-Untersuchungen zur Symbolgeschichte*. Zürich, 1951, p. 56.

19 augustus 1953

2. Versterving en zelfmoord

Het ligt in de aard van de traditie te banaliseren wat zij overlevert. Zonder deze banalisering is niets overleverbaar en kan de traditie dus niet bestaan. Wie de traditie niet interpreteert mist haar geheel, want het zijn niet de geringste waarden die de traditie tracht over te leveren. De traditie aanvaarden zonder haar te interpreteren is dus een banalisering van deze waarden. Zo gebeurt het dat alle waarden die in de traditie leven, banaal en subliem beleefd en verwezenlijkt kunnen worden naargelang men haar interpreteert of als ballast op zich neemt. Zich op sofistieke wijze met die ballast verzoenen is nog niet gelijk te stellen met een interpretatie.

Interpretatie is een persoonlijke herschepping. Een voorbeeld van de gebanaliseerde, traditionele waarden is de versterving, het 'offertje', zoals predikanten haar zo prikkelend noemen. Ongetwijfeld behoort de versterving, beschouwd in haar gebanaliseerde, dit is haar traditionele en gebruikelijke aard en voorstelling, tot de ballast van de traditie; zij is haast die ballast zelf. Zo wordt zij ook officieel voorgesteld en gedefinieerd als onaangenaam. Onaangenaam – dus goed, zo luidt het sofisme, want wat goed is, kost inspanning. De zwakke natuur verzet zich daartegen, men moet dit verzet overwinnen en moeilijke dingen doen. Wat moeilijk en onaangenaam is, is goed. De conclusie is dus een exacte omkering van de premisse.

Er ligt aan deze opvatting waarschijnlijk nog een andere opvatting ten grondslag – of liever een angst, met name de angst voor het genot, vooral het lichamelijke genot. Deze angst is redelijk in zoverre hij voortkomt uit voorzichtigheid, uit het vermijden van overdrijving. Overdreven toespitsing op lichamelijke genietingen verzwakt de mens en maakt hem lui. Zij sluit hem af voor de openheid van de wereld buiten hem en voor de ware zin van het leven. Zij ontnemt hem de lust en de moed tot grote ondernemingen. Daarom is de mens instinctief op zijn hoede voor het genot. Maar ook dit idee wordt in de populaire moraal weer gebanaliseerd in de onuitgesproken stelling dat genot slecht en het onaangename goed is. Ondertussen houdt de mens

natuurlijk aan het genot vast en dit maakt de ‘moraal’ tot een ballast, terwijl het de zin van de moraal is de mens te bevrijden en gelukkig te maken. Ook het genot behoort tot het geluk. Er is zelfs een geluk, een vreugde, die in het genot haar uitgangspunt en oorsprong heeft: het is de openheid van het genieten, het genot dat een wereld opent.

De banale moraal, terend op een primitief dualisme, decreeteert dat het goed is de zinnelijke mens onaangename dingen aan te doen; dit is een verdienste voor de geestelijke mens. Men moet ‘de zinnen versterven’, doden dus. Het woord ‘versterving’ is veelzeggend: versterving is een partiële zelfmoord, en de zelfmoord, de daad waartoe men het moeilijkst overgaat omdat hij het meest onaangenaam is, is de grootste versterving. De banale versterving is een zelfkwekking, waarvan de enige zin ligt in het feit dat zij onaangenaam is – althans zo wordt het opgevat. Dit onaangename is verdienstelijk. Deze ‘verdienste’, verbonden aan de banale versterving, is een mythologische uitdrukking van wat oorspronkelijk haar zin is. In de banale versterving leeft die zin gebanaliseerd voort. Daaraan danken we het voortbestaan van de gebanaliseerde traditie. Zij blijft als het ware wachten op de geest die haar zal interpreteren, ook al wordt zij generaties lang als onbegrepen ballast overgeleverd.

De zin van de ‘versterving’ is niet de onderdrukking van de natuur, maar haar verheffing. Haar zin ligt niet in haar karakter van onaangenaamheid; ook haar verdienste ligt daar niet. Wanneer dit zo was, zou het onaangenaamste het beste zijn, terwijl het tegendeel juist in de aard van het goede ligt aantrekkelijk te zijn.

De naam ‘versterving’ is misleidend. ‘Sterven’ is geen verdienste, het is een noodlot. Niet wat veel moed of moeite kost is goed – althans niet omdat het veel moed of moeite kost. Wanneer dit zo was, zou inderdaad de zelfmoord de grootste versterving en daardoor de beste daad zijn. Banale filosofen beweren dit dan ook. Stoïcijnen die de natuur in zich doden, bewonderen de zelfmoord als een staaltje van moed. Hierin is waar dat de zelfmoordenaar een moeilijke stap zet – tenminste moeilijk voor mensen die geen zelfmoordenaars zijn. Moed is te bewonderen omdat hij leidt tot grote daden. Maar de moed van de zelfmoordenaar is niet te bewonderen omdat hij niet tot grote daden leidt: het is een tegenstrijdige, zinloze moed die zichzelf wegneemt. Moed is volharding. Moedig zijn is blijven, maar blijven is nu juist het

30 september 1953

3. Snoepen voor de honger

In een lezing 'L'âme et le corps' vergelijkt Henri Bergson de verhouding tussen de hersenen en het bewustzijn met die tussen een kapstok en de jas, die daaraan is opgehangen.¹ Het bewustzijn is aan de hersenen gebonden, maar het gaat niet op in die gebondenheid; de hersenen zijn noodzakelijk, maar slechts als uitgangspunt waarmee het bewustzijn, ook al verlaat het dat, verbonden blijft.

'De vergelijking is treffend, maar zij zegt ons niets over de aard van deze verbondenheid tussen bewustzijn en hersenen of algemener: tussen ziel en lichaam, geest en stof, zo zou men de wijsgeer kunnen verwijten. Maar de vergelijking is juist zo treffend, omdat zij wel iets zegt over die verhouding: zij zegt er alles van wat ervan gezegd kan worden. Men kan het denken niet een plaats aanwijzen en men kan alleen exact zijn, wanneer het gaat over louter stoffelijke zaken. De vergelijking van Bergson is meer dan een vergelijking: zij is de aanduiding van een symbool. Alleen in een symbool kan men de verhouding van ziel en lichaam uitdrukken, niet omdat wij te beperkt zijn om ze exact uit te drukken, maar omdat die verhouding niet exact is. De verhouding is symbolisch: het lichaam lokaliseert de geest, het is er de basis van. De eenheid van ziel en lichaam is het symbool waarvan de betekenis slechts een aanknopingspunt vindt in de stoffelijkheid daarvan. Het lichaam is niet een kerker, waarin de ziel opgesloten is, maar een basis, een uitgangspunt, het lokaliseert de ziel, geeft haar een contactpunt met de stoffelijkheid: maar dat is niet meer dan een punt. En dit punt is niet de hersenen of wat dan ook, maar het gehele lichaam. Omdat de eenheid van lichaam en ziel symbolisch is, dat wil zeggen een geestelijke zin, geconcentreerd rond een stoffelijk 'punt', is symbolisch niet alleen iets waarin men denkt, een liefhebberij van dichtertelijke naturen, maar zij is het element, waarin de mens leeft: dit symbolische leven heeft dus ook zijn uitwerking op het schijnbaar louter fysieke leven van de mens. Ook de lichamelijke gewaarwordingen

1 Henri Bergson, *L'âme et le corps* (1912), oorspronkelijk in *L'énergie spirituelle. Essais et conférences*, p. 36, opgenomen in: *Œuvres*. Parijs, PUF, 1970, p.842.

hebben dus een symbolische, geestelijke betekenis of oorsprong, evengoed als het omgekeerde het geval is – wat algemeen erkend wordt. Zo geldt bijvoorbeeld hoofdpijn zeer algemeen als een pijn van ‘geestelijke’ aard, een ‘denkpijn’: het is een moeilijkheid van denken of zorgen, gelokaliseerd in de hersenen, gelokaliseerd door de mens zelf, die die moeilijkheid ervaart. De lokalisatie maakt de moeilijkheid tastbaar en geneesbaar, zij brengt overzichtelijkheid in een toestand, waarop men geen ‘vat’ had, omdat er geen aanknopingspunt was. Het hoofd is het aangewezen punt voor de ‘kopzorgen’. Zo zijn er nog andere lokalisatie punten voor andere geestelijke gevoelens.

In de maag stopt men weg ‘wat men zich wil toe-eigenen’, wat men verbergen wil. De maag lokaliseert de verdringing, de angst, het heimwee, het gemis. ‘Ergens mee in de maag zitten’ is de uitdrukking daarvoor; de symbolische werking van dit gevoel is de maagpijn. Het kan zelfs zijn en het gebeurt dikwijls, dat door dit gevoel van beklemming de eetlust vermindert of geheel verdwijnt. Wie geen eetlust heeft, duidt daarmee aan, dat hij al ergens ‘vol’ van is, dat hem iets ‘dwars’ zit, of dit nu positief is, druk werk, overweldigende indrukken of negatief, angst, beklemming, enzovoort.

Zo heeft ook de honger zijn symboliek: hij is niet alleen een waarschuwing van de natuur, dat het voor de mens tijd wordt de ‘calorieën’ in zijn lichaam aan te vullen; hij wordt ook opgewekt door elk gemis aan wat de ‘calorieën’ maar kunnen symboliseren; hij is de lokalisatie, de lijfelijke ervaring van een geestelijk tekort aan genegenheid, tederheid, liefde, rust, ‘warmte’, van heimwee en dorst naar intimiteit – ook de dorst heeft die betekenis. Men kan, zoals het evangelie zegt ‘honger en dorsten naar rechtvaardigheid’, maar dit is de uiterste grens: honger en dorst zijn subjectieve verlangens naar de bevrediging van een subjectieve, affectieve of affectief gekleurde behoefte. Hoe spiritueler die behoefte is, des te meer zal het verlangen van een honger in een dorst veranderen: de symboliek van de dorst is dus minder subjectief, minder lichamelijk dan die van de honger. ‘Honger en dorsten naar de rechtvaardigheid’ is dus zowel voor zichzelf als voor anderen naar rechtvaardigheid verlangen, en dat niet alleen intellectueel of volutatief, maar lijfelijk, met ziel en lichaam. De dorst is van een intellectueel gehalte: water en wijn zijn spiritueler, dunner dan brood; daarom ‘dorst’ men naar hen uit, men hongert er niet naar.